Jurisprudence and politics
ISSN: 2717-3569
EISSN:2717-3577

An Examination of the Implications of the Criteria Governing Governmental Rulings from the Perspectives of Imam Khomeini and Martyr Ayatollah Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr*

Hossein Ali Saadi[1] **Hamidreza Maarefi Zanjani Asl**[2]

1. Department of Islamic Jurisprudence and the Foundations of Islamic Law, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
saadi@isu.ac.ir

2. Department of Islamic Jurisprudence and the Foundations of Islamic Law, Faculty of Theology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (**Corresponding Author**).
h.maarefi@isu.ac.ir

Abstract

The fundamental debate between the theory of Mintaqat al-Faragh (the Zone of Permissibility) and the theory of Absolute Guardianship of the Jurist (Wilayat al-Faqih) goes beyond a simple disagreement over the scope of the jurist's authority. Rather, it reflects two distinct foundations concerning the relationship between Islamic law (Shari'ah), sovereignty, and Islamic civilization-building. Within Imam Khomeini's jurisprudential framework, absolute guardianship is not merely an expansion of political authority; rather, it constitutes a primary ruling that takes precedence over the institutional hierarchy of rulings and enables their reorganization in accordance with the overriding public interest of preserving the Islamic system. By establishing the precedence of the evidence of public interest over the evidence for secondary particular rulings, this foundation permits the temporary suspension of certain religious obligations, the redefinition of legal subjects, and authoritative intervention in both the public and private

* **Cite this Article**: Saadi, H. A., & Maarefi Zanjani Asl, H. R. (2026). An Examination of the Implications of the Criteria Governing Governmental Rulings from the Perspectives of Imam Khomeini and Martyr Ayatollah Sayyid Muhammad Baqir Sadr. *Jurisprudence and Politics, 7*(2), pp. 7-35
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76142.1160

Article Type: Research; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran

Received: 2026/04/30 ● **Revised:** 2026/08/06 ● **Accepted:** 2026/08/23 ● **Published online:** 2026/09/30

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

spheres in cases of conflict between competing obligations. It also explains the permissibility of delegating certain governmental responsibilities to authorized institutions within the framework of centralized guardianship. By contrast, the theory of Mintaqat al-Faragh, developed by the late Martyr Ayatollah Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr, rests on the dual concepts of Khilafat al-Nas (the vicegerency of the people) and Shahadat al-Anbiya (the testimony of the prophets), as well as the principle of non-prescriptive permissibility. By distinguishing the supreme supervisory authority of religious leadership from the legislative authority of the Muslim community, this theory restricts the ruler's legislative jurisdiction exclusively to areas in which no primary obligation or prohibition has been established. It also requires the exercise of guardianship to remain directed toward the realization of the objectives of the Islamic school of thought.

Employing a comparative approach and a descriptive-analytical method, this article examines the theoretical foundations and structural implications of these two theories in the thought of Ayatollah Martyr Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr and the late Imam Khomeini. The findings indicate that the principal differences between these two schools lie in their respective mechanisms for generating binding obligations, exercising sovereignty, distributing governmental responsibilities, and regulating jurisprudential responses to emerging phenomena and complex conflicts of interest in governance. On the one hand, restricting legislation to the sphere of permissible acts under the Mintaqat al-Faragh model, although it safeguards the normative authority of religious texts, may lead to legal and institutional deadlock when confronting large-scale, systemic conflicts of interest. Absolute guardianship, however, should not be understood as a mechanism for departing from Islamic law, but rather as an internal jurisprudential framework for reproducing the effectiveness of the Shari'ah. Accordingly, the model developed by the late Imam Khomeini, owing to its capacity for overarching regulation and structural flexibility, offers a more comprehensive framework for addressing the requirements of complex governance and Islamic system-building.

Keywords
Absolute Guardianship of the Jurist, Mintaqat al-Faragh, Governmental Rulings, Implications of Theoretical Foundations, Legislative System-Building.

الفقه والسياسية
ISSN: ٢٧١٧-٣٥٦٩
EISSN:٢٧١٧-٣٥٧٧

تحليل لوازم ضوابط الأحكام الحكوميّة من منظور الإمام الخميني والشهيد الصدر *

حسينعلي سعدي[١] حميدرضا معارفي زنجاني اصل[٢]
١. قسم الفقه وأسس الحقوق الإسلاميّة، جامعة الإمام الصادق عليه السلام، طهران، إيران.
saadi@isu.ac.ir
٢. قسم الفقه وأسس الحقوق الإسلاميّة، كليّة الإلهيات والمعارف الإسلاميّة، جامعة الإمام الصادق عليه السلام، طهران، إيران (**الباحث المسؤول**).
h.maarefi@isu.ac.ir

الملخص

إنّ النقاش الجذري بين نظرية «منطقة الفراغ» و«ولاية الفقيه المطلقة» يتجاوز كونه اختلافاً بسيطاً في حدود صلاحيّات الفقيه، ليعكس ارتكازاً على أساسين متمايزين في تحديد العلاقة بين الشريعة، السيادة، وبناء الحضارة الإسلاميّة. في المنظومة الفقهيّة للإمام الخميني، لا تقتصر الولاية المطلقة على توسيع نطاق السلطة السياسية، بل تُعدّ حكماً أولياً ذا طبيعة فوق مؤسسية، يهدف إلى إعادة ترتيب مراتب الأحكام على أساس المصلحة الملزمة المتمثلة في حفظ النظام. ويستند هذا المبنى إلى إثبات تقدّم دليل المصلحة على أدلة الأحكام الفرعية الأولية، بما يجيز تعليق بعض التكاليف الشرعيّة مؤقتاً، وإعادة تعريف الموضوعات، والتصرّف القهري في نطاق الحقوق والحريات العامة والخاصة عند مقام التزاحم، كما يفسّر جواز تفويض بعض الشؤون إلى المؤسسات المأذون لها في إطار تركيز السلطة الولائية.

وفي المقابل، ترتكز نظرية «منطقة الفراغ» للمرحوم الشهيد الصدر على ثنائية «خلافة الناس» و«شهادة الأنبياء» وعلى الإباحة اللااقتضائية؛ حيث تعمد إلى الفصل بين الإشراف العالي للمرجعية

* **الاستناد إلى هذه المقالة:** سعدي، حسينعلي؛ ومعارفي زنجاني أصل، حميدرضا. (٢٠٢٦). تحليل لوازم ضوابط الأحكام الحكوميّة من منظور الإمام الخميني والشهيد الصدر، الفقه والسياسة، ٧(٢)، صص ٧-٣٥.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76142.1160

▣ **نوع المقال:** بحثية؛ **الناشر:** المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران
▣ **تاريخ الإستلام:** ٢٠٢٦/٠٤/٣٠ ● **تاريخ التعديل:** ٢٠٢٦/٠٨/٠٦ ● **تاريخ القبول:** ٢٠٢٦/٠٨/٢٣ ● **تاريخ الإصدار:** ٢٠٢٦/٠٩/٣٠

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

وتقنين الأمة، محصرةً نطاق التشريع الحاكم في المجالات غير الإلزامية فحسب (الخلوة عن الوجوب والحرمة الأوليين)، لتكون ممارسة الولاية حينئذٍ منقادةً لتحقيق غايات المذهب.

تتناول هذه المقالة، وفق منهج مقارن وأسلوب وصفي ـ تحليلي، الأسس النظرية واللوازم البنيوية لكلتا النظريتين في فكر آية الله الشهيد السيد محمد باقر الصدر والإمام الخميني﵀. وتُظهر النتائج أن التمايز الجوهري بين هذين الاتجاهين يكمن في منطق إنتاج الإلزام، وكيفية ممارسة السيادة، وتوزيع شؤون الحوكمة، وآليات التنظيم الفقهي في مواجهة المستجدات والتزاحمات الحكوميّة المعقّدة. فمن جهة، إن حصر التشريع في دائرة المباحات ضمن نموذج «منطقة الفراغ»، وإن كان يؤدي إلى صيانة المنظومة المعيارية للنصوص الشرعيّة، فإنه قد يفضي، عند مواجهة حالات التزاحم الفائق ذات الطابع المنظومي الشامل، إلى إصابة النظام بانسداد قانوني. أما الولاية المطلقة، فلا تمثّل آليّة للخروج عن الشريعة، بل تشكّل منطقاً فقهياً داخلياً لإعادة إنتاج فاعليّة الشريعة وكفاءتها. وبناءً عليه، يتمتع نموذج الإمام الخميني﵀ – نظراً لما يحمله من قابلية الضبط فوق-المؤسسي والمرونة الهيكليّة – بشمولية أكبر تمكّنه من الاستجابة لمتطلّبات الحوكمة المعقّدة وبناء النظام الإسلامي.

الكلمات المفتاحية

الولاية المطلقة، منطقة الفراغ، الأحكام الحكوميّة، لوازم الأسس، بناء الهيكليّة التشريعية للنظام.

ISSN: ۲۷۱۷-۳۵۶۹
EISSN:۲۷۱۷-۳۵۷۷

واکاوی لوازم ضوابط احکام حکومتی از منظر امام خمینی و شهید صدر*

حسینعلی سعدی[۱] حمیدرضا معارفی زنجانی اصل[۲]

۱. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.
saadi@isu.ac.ir

۲. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران (**نویسنده مسئول**).
h.maarefi@isu.ac.ir

چکیده

مناقشه بنیادین میان «منطقة الفراغ» و «ولایت مطلقه فقیه» فراتر از اختلافی ساده در حدود اختیارات فقیه، بازتاب دو مبنای مجزا از نسبت شریعت، حاکمیت و تمدن‌سازی اسلامی است. در منظومه فقهی امام خمینی رحمه الله، ولایت مطلقه تنها توسعه اقتدار سیاسی نیست، بلکه حکمی اولی و فرادستگاهی برای بازآرایی مراتب احکام بر مدار مصلحت ملزمه حفظ نظام است. این مبنا با اثبات تقدم دلیل مصلحت بر ادله اولیه فرعی، امکان تعلیق موقت برخی الزامات شرعی، بازتعریف موضوعات و تصرف قاهرانه در حریم‌های عمومی و خصوصی را در مقام تزاحم مجاز شمرده و جواز تفویض شئون به نهادهای مأذون را زیر چتر تمرکز ولایی تبیین می‌کند.

در مقابل، نظریه منطقة الفراغ مرحوم شهید صدر رحمه الله بر دوگانه «خلافة الناس» و «شهادة الأنبیاء» و اباحه لااقتضائی استوار است که با تفکیک نظارت عالیه مرجعیت از تقنین امت، قلمرو قانون‌گذاری حاکم را منحصراً به حوزه‌های غیرالزامی (فاقد وجوب و حرمت اولیه) محدود کرده و اعمال ولایت را منقاد تحقق غایات مکتب می‌داند.

این مقاله با رویکردی تطبیقی و روش توصیفی ـ تحلیلی، مبانی نظری و لوازم ساختاری این دو نظریه را در اندیشه آیت الله شهید سیدمحمدباقر صدر و مرحوم امام خمینی رحمه الله واکاوی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد تمایز

* **استناد به این مقاله:** سعدی، حسینعلی؛ معارفی زنجانی اصل، حمیدرضا. (۱۴۰۵). واکاوی لوازم ضوابط احکام حکومتی از منظر امام خمینی و شهید صدر. فقه و سیاست، ۷(۲)، صص ۷-۳۵.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76142.1160

نوع مقاله: پژوهشی؛ **ناشر:** پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۰ **تاریخ اصلاح:** ۱۴۰۵/۰۵/۱۵ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۶/۰۱ **تاریخ انتشار آنلاین:** ۱۴۰۵/۰۷/۰۸

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

اصلی این دو مکتب در منطق تولید الزام، نحوه اعمال حاکمیت، توزیع شئون حکمرانی و سازکارهای تنظیم‌گری فقه در رویارویی با نوپدیده‌ها و تزاحم‌های پیچیده حکومتی نهفته است. از یک سو، تحدید تقنین به دایره مباحات در الگوی منطقة الفراغ، اگرچه به صیانت هنجاری از نصوص می‌انجامد، اما در رویارویی با ابرتزاحم‌های کلان سیستمی، نظام را دچار انسداد حقوقی می‌سازد. اما، ولایت مطلقه نه سازکار خروج از شرع، بلکه منطق درون‌فقهی بازتولید کارآمدی شریعت است. بر این اساس، الگوی مرحوم امام خمینی﵀ به دلیل برخورداری از ظرفیت تنظیم‌گری فرادستگاهی و انعطاف ساختاری، از جامعیت بیشتری برای پاسخ‌گویی به اقتضائات حکمرانی پیچیده و نظام‌سازی اسلامی برخوردار است.

کلیدواژه‌ها

ولایت مطلقه، منطقةالفراغ، احکام حکومتی، لوازم مبانی، نظام‌سازی تقنینی.

مقدّمه

تکوین و دگرگونی دولت اسلامی، نیازمند ابزاری پویا برای حل گره‌های نوپدید اجتماعی است؛ ابزاری کارآمد که در فقه امامیه تحت عنوان حکم حکومتی تجلی یافته است. با این حال، تبیین ضوابط و بویژه لوازم ساختاری و کارکردی این احکام، کماکان یکی از چالش‌های بنیادین در قلمرو فقه سیاسی به شمار می‌رود. مرحوم امام خمینی﵀، با ارائه نظریه ولایت مطلقه فقیه و محوریت بخشیدن به عنصر مصلحت، بستر عبور از بن‌بست‌های تزاحم را فراهم ساختند، در حالی که شهید محمدباقر صدر﵀ با طراحی مبنای منطقةالفراغ، الگویی قانون‌مدار برای پر کردن خلاءهای تقنینی در دایره غیر الزامیات ارائه دادند. مسئله اساسی این پژوهش، واکاوی و مقایسه نظام‌مند لوازم و پیامدهای فقهی این دو دیدگاه در رویارویی با نسبت میان اختیارات حاکم، حریم‌های عمومی و خصوصی، و الزامات نظام‌سازی فقهی است؛ امری که هندسه متفاوتی از اعمال حاکمیت دینی را ترسیم می‌کند.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است: لوازم و ضوابط کاربست احکام حکومتی بر مدار مصلحت در اندیشه امام خمینی﵀ چه تفاوت‌های ساختاری و مبنایی با چارچوب منطقةالفراغ در نظرگاه شهید صدر﵀ دارد؟ فرضیه محوری پژوهش بر این امر استوار است که مصلحت‌محوری امام خمینی﵀ به بسط ید فرادستگاهی حاکم در تمام شئون (حتی توقف موقت احکام اولیه فرعیه) و تمرکزگرایی ولایی می‌انجامد، حال آنکه دکترین شهید صدر با تفکیک شئون حاکمیتی و تحدید جعل حکم به دایره مباحات، نظامی ضابطه‌مند، هنجارگرا و به‌نوعی غایت‌محور ارائه می‌دهد.

اهمیت این پژوهش در ضرورت پاسخ‌گویی به چالش‌های کارآمدی حکومت دینی در رویارویی با مقتضیات زمان نهفته است. نوسان میان انعطاف مصلحت‌محور و انضباط ساختارمحور، همواره نظام‌سازی اسلامی را با تهدید افراط در مداخله یا تفریط در تدبیر روبرو می‌کند. تبیین دقیق ضوابط و لوازم این دو کلان‌نظریه فقهی، نه‌تنها مرزهای نظری اعمال حاکمیت را روشن می‌سازد، بلکه به طراحان کلان و قانون‌گذاران در بومی‌سازی الگوهای کارآمد تصمیم‌گیری سیاسی مدد می‌رساند. ضرورت این امر زمانی دوچندان می‌شود که نظام اسلامی برای پویایی قوانین خود به تلفیقی کارآمد از پویایی ولایی و انتظام ساختاری نیاز مبرم دارد.

روش تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی، با رویکردی تطبیقی است. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و با تکیه بر متون اصلی فقهی و سیاسی دو فقیه بزرگ انجام گرفته و تحلیل فیش‌ها براساس قواعد اجتهاد و بازخوانی ظرفیت‌های فقه حکومتی انجام شده است.

در باب پیشینه تحقیق، مقالاتی چون «ویژگی‌ها و ضوابط تشخیص احکام قضایی و حکومتی در فقه اسلامی» به تمایزات سنخ‌شناختی احکام پرداخته و مقاله «مفهوم و گستره حکم حکومتی با تأکید بر مبانی نظری امام خمینی﵀» ابعاد کلامی‌فقهی مبنای امام را کاویده است. همچنین مقاله «گستره صدور حکم حکومتی مقارنه میان آراء امام خمینی﵀ و شهید صدر»، به مقایسه قلمرو نظریات این دو فقیه مبادرت ورزیده است. با این حال، وجه نوآوری و تمایز پژوهش حاضر (بویژه نسبت به مقاله سوم) در این است که پژوهش حاضر فقط به مقایسه توصیفی قلمرو احکام و یا تبیین مفهومی و مبانی کلامی-فقهی قلمرو احکام حکومتی بسنده نکرده، بلکه تمرکز خود را بر تحلیل لوازم و پیامدهای فقهی-ساختاری این ضوابط قرار داده است؛ تبیین اینکه چگونه تغییر مبنا، شاکله توزیع قدرت، صیانت از حریم خصوصی، روش بن‌بست‌شکنی، و در نهایت هندسه نوین تلفیق انعطاف ولایی با انضباط قانونی را بازطراحی می‌کند.

ساختار تفصیلی این مقاله در سه بخش اصلی تنظیم شده است؛ بخش نخست به واکاوی مبانی امام خمینی﵀ و لوازمی چون گشایش در تزاحم‌ها، قلمرو تصرف در حریم خصوصی و تفویض شئون می‌پردازد. بخش دوم، چارچوب منطقة‌الفراغ شهید صدر﵀، تفکیک نظارت از تقنین و تحدید جعل در غیر الزامیات را واکاوی می‌کند. در نهایت، بخش سوم در رویکردی تطبیقی، تقاطع مصلحت و منطقة‌الفراغ را در الگوهای تصرف، پویایی تقنین و ظرفیت‌سازی برای نظام‌سازی پویا به بحث می‌گذارد تا به نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادهای کاربردی منتهی شود.

۱. اعمال ولایت بر مدار مصلحت؛ واکاوی لوازم در نظرگاه امام خمینی﵀

در هندسه فقه سیاسی امام خمینی﵀، عنصر مصلحت نظام اسلامی، از یک قاعده ثانوی انفعالی فراتر رفته و به مثابه مدار بنیادین اعمال ولایت و روح حاکم بر شریعت تقنین‌یافته،

نقش‌آفرینی می‌کند. این چرخش محوری، نهاد ولایت مطلقه فقیه را به‌عنوان ساختاری پویا برای اداره جامعه، از قید تصلب ظاهری احکام رها می‌سازد. در این چشم‌انداز، بررسی لوازم فقهی و کارکردی این رویکرد مصلحت‌محور، پیش‌نیاز قطعی برای درک چگونگی مدیریت بحران‌ها، گسترش دامنه تصرفات حاکمیتی و هندسه قدرت در اندیشه ایشان است که در ادامه به تفصیل یکی از مهمترین این لوازم تبیین می‌شود.

۱-۱. گشایش در بن‌بست‌های تزاحم؛ تقدّم حکم حکومتی و توقّف احکام فرعیّه

در سپهر فقه الإداره و فقه السیاسه، یکی از غامض‌ترین چالش‌های فراروی حکومت دینی، مسئله تزاحم میان احکام شرعی فرعی با اقتضائات کلان و مصالح عالیه نظام اسلامی است. تزاحم، در اصطلاح اصولیان، تقاطع دو حکم الزام‌آور در مقام امتثال است که مکلف از جمع میان آن دو ناتوان می‌باشد. در رویکرد سنتی، حل این معضل غالباً به قواعدی نظیر تقدیم اهم بر مهم در دایره تکالیف فردی تقلیل می‌یافت؛ اما در دستگاه اجتهادی امام خمینی﵀، این قاعده با یک جهش معرفت‌شناختی شگرف، به سطح کلان اداره دولت ارتقاء یافت. ایشان با تبیین کارکردی نظریه ولایت مطلقه فقیه، راهکاری نظام‌مند و قاطع برای خروج از بن‌بست‌های ناشی از این تزاحمات اداری و تقنینی ارائه نمودند.

در منظومه فکری امام خمینی﵀، تشکیل و حفظ حکومت اسلامی خود یک حکم اولی و از قضا، از اهمّ احکام الهی است که بر تمامی احکام فرعیه، اعم از عبادی و غیرعبادی، تقدم ذاتی و رتبی دارد. ایشان در یکی از مکتوبات تاریخی و بنیادین خویش صراحتاً مرقوم می‌دارند که حکومت، شعبه‌ای از ولایت مطلقه رسول‌الله ﷺ است و در صورت تقابل مصلحت حکومت اسلامی با هر یک از احکام فرعیه، حاکم اسلامی مجاز و بلکه مکلف است که اجرای آن حکم فرعی را تا زمان بقای تزاحم و به اقتضای مصلحت ملزمه، متوقف سازد (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ص ۱۷۰). این گزاره فقهی، نشان‌دهنده اوج پویایی مکتب اجتهادی ایشان است؛ جایی که حکم حکومتی مبتنی بر مصلحت به‌عنوان سنجه‌ای قاطع، گره‌های کور ناشی از فقدان انعطاف در رویارویی با پدیده‌های نوظهور را می‌گشاید.

مبنای این تقدم را باید در توسعه معنایی ولایت و شمول اختیارات حاکم جستجو کرد. در نگاه امام، اختیارات ولیّ فقیه محصور در امور حسبیه یا تنها اجرای احکام اولیه در شرایط عادی و خالی از تزاحم نیست. ایشان در مباحث استدلالی خویش تأکید می‌کنند که اگر اختیارات حکومت اسلامی صرفاً به چارچوب احکام فرعیه محدود شود، عملاً حکومت الهی و ولایت مفوضه به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و ائمه علیهم‌السلام، پدیده‌ای بی‌معنا، مقید و فاقد کارایی خواهد بود (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ص ۴۹۷). بر این اساس، صدور حکم حکومتی، سازکاری است که شارع مقدس برای صیانت از کیان مکتب تعبیه کرده است تا در صورت بروز تزاحم میان حفظ نظام و اجرای یک حکم فرعی، حکم حکومتی نقش حاکم و وارد را بر ادله احکام اولیه ایفا نماید و بن‌بست‌های مدیریت کلان را مرتفع سازد.

حکم حکومتی دائر مدار مصلحت، تجلی اراده شارع در مقام اجرای اجتماعی است که با فرآیند توقف موقت احکام فرعیه، از نقض غرض مقنن الهی در حفظ نظام معیشت جامعه جلوگیری می‌کند (عمید زنجانی، ۱۳۸۹، ص ۳۴۲). در واقع، ولایت مطلقه در این ساحت به معنای استبداد یا رهایی از شرع نیست، بلکه دقیقاً به معنای رهایی حاکمیت از بن‌بست تزاحمات احکام خرد به نفع مقاصد کلان شریعت است.

نتیجه و لازمه مستقیم این مبنا، بسط ید حاکمیت در تقنین و اجرای تصمیماتی است که در مقام حفظ نظام، واجد ضرورت و مصلحت قطعی‌اند. در این الگو، تشخیص تزاحم و احراز مصلحت اهمّ، صرفاً یک رویه عرفی و منفصل از فقه نیست؛ بلکه فرآیندی کاملاً استنباطی است که با ابزار حکم حکومتی، انسجام درونی نظام حقوقی اسلام را تضمین می‌کند. توقف موقت احکام فرعیه، هرگز به معنای نسخ شریعت تلقی نمی‌شود، بلکه به منزله فعلیت یافتن ظرفیت‌های پنهان فقه برای تطبیق مستمر با مقتضیات زمان و مکان است که تنها از مجرای اصیل ولایت اعمال می‌شود.

۱-۲. گسترش قلمرو تصرفات؛ شمول اختیارات والی در حریم عمومی و خصوصی

ترسیم مرزهای فارق میان قلمرو عمومی و حریم خصوصی، از امهات مسائل فقه سیاسی و حقوق عمومی است. در فقه سنتی، مقتضای ادله‌ای نظیر اصالت برائت و اصالت عدم ولایت احدی بر احد، همسو با عمومات مسلّمی چون قاعده «تسلیط» (الناس مسلطون

علی اموالهم و انفسهم) و اصاله الحظر فی تصرف مال الغیر، ایجاد نوعی مصونیت ساختاری برای مالکیت فردی و شؤون خصوصی شهروندان بود. براساس این رویکرد، دایره تصرفات حاکم به امور حسبیه یا حوزه ضیق مصلحت ضروریه بالغه محدود می‌گشت. اما در دستگاه اجتهادی امام خمینی﵀، با بیان نظریه ولایت مطلقه فقیه و تبیین منصب ولایت بر امت، این دوپارگی دستخوش دگرگونی مبنایی گردید. در این رهیافت، ولایت نه یک منصب اضطراری و فرعی، بلکه حکمی وضعی، اصیل و استقلالی برای تمشیت عام شئون جامعه است که قواعد حاکم بر حریم خصوصی را منقاد و محکوم تصرفات ولایی حاکم می‌سازد.

در تبیین فنی این نظریه، اختیارات والی بر پایه نظریه هم‌پوشانی شئون حکومتی فقیه با مناصب اجرایی معصوم﵇، تبیین می‌شود. امام خمینی﵀ با تکیه بر شمول ملاکات تشریعی، قلمرو تصرفات حاکم را فراتر از شئون و عرصات عبادی و احکام اولی فردی می‌دانند. از منظر ایشان، ادله ولایت حاکم بر عموم ادله احکام فرعیه، تقدم دارند؛ بدین معنا که این تقدم، ولایی و ناشی از اختیارات مطلقه فقیه حاکم برای حفظ نظام، اقامه مصالح عامه و تقدم اهم بر مهم در تزاحم احکام است. بر این مبنا، حاکم اسلامی مجاز است در رویارویی با تزاحم مصلحت غالبه یا ملزمه عامه با منافع فردی، قاعده سلطنت مالکیه را محدود نموده و حتی به ابطال یک‌طرفه عقود لازمه، تحدید مالکیت‌های مشروع و وضع تکالیف مقرراتی در حریم شخصی افراد مبادرت ورزد.

در نظرگاه ایشان، مقتضای تشریع ولایت برای اداره جامعه، دارا بودن همان اختیارات حکومتی رسول‌اللهﷺ است؛ لذا هرگاه مصالح عامه اقتضا کند، تصرف والی در مالکیت‌های خصوصی و حتی منع از تصرفات مالک در ملک خویش، نافذ و شرعاً متبع است (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ص ۶۲۴).

جلوه عملیاتی این اندیشه اجتهادی در تعاملات تقنینی نظام اسلامی رخ نمود. در مناقشات فقهی ناظر بر تدوین قانون کار و حدود مداخلات دولت در روابط کارگر و کارفرما (عقود اجاره اشخاص) و روابط موجر و مستأجر، برخی فقها با تمسک به عمومات عقد اجاره و اراده طرفین، وضع شروط الزامی خارج از عقد را نامشروع می‌انگاشتند. امام خمینی﵀ در پاسخی بنیادین و منشورساز، بر این حقیقت پای فشردند که حاکم به مقتضای

ولایت الهی خویش می‌تواند در جهت استیفای حقوق عامه و رفع تظالم، شروط تکلیفی و وضعی ملزمی را بر متعاملین در حریم خصوصی کسب و تجارت بار کند و حتی مجاری تولید ثروت شخصی را در صورت مغایرت با مصلحت نظام تحدید نماید (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ص ۴۵۷). این رویکرد اثبات می‌کند که در موازنه اصولی میان مصلحت کلان جامعه و حقوق خصوصی، ادله حفظ نظام اسلامی به‌عنوان اهمّ تکالیف، بر قواعد ناظر بر حقوق مالکیت فردی تقدم حکومتی دارند.

شایسته ذکر است که این بسط ید، مستلزم الغای اراده آزاد شهروندان یا خروج از موازین شرع نبوده، بلکه از سنخ تزاحم احکام و تقدیم مصلحت اقوی است که به واسطه جعل شارع در نهاد ولایت اعمال می‌شود. در واقع، ولایت مطلقه با مهار تزاحمات ناشی از آزادی‌های مطلقه فردی، نظام توزیع عدالت را ثبات می‌بخشد (ورعی، ۱۳۸۱، ص ۳۵۴)؛ بنابراین، شمول اختیارات والی بر حریم خصوصی، پیامد مستقیم ترتب رتبی مصالح عامه بر منافع خاصه در دایره تزاحمات اجتماعی است که کارآمدی و پویایی فقه شیعه را در ساحت اداره جامعه تضمین می‌کند.

۱-۳. تمرکز در اعمال حاکمیت؛ گستره ولایت مطلقه و جواز تفویض شئون

تحلیل و واکاوی موازنه ثبوتی میان بساطت و تمرکز حاکمیت و تکثر و تفویض اجرایی شئون، از مهمترین مسائل در فقه حکومتی امامیه و مبتنی بر تبیین دقیق مرزهای اصولی مقام جعل و مقام امتثال است. در مبانی اصولی و فقهی امام خمینی﵀، جعل منصب ولایت و تفویض حکومت سیاسی به فقیه، نه از باب تصدی امور حسبیه بالمعنی‌الاخص، بلکه براساس ابتنای بر نصب عام در شمول شئون ولایی و نیز مقتضای ادله لبّی و مستقلات عقلیه دالّ بر ضرورت دفع عارضه اختلال نظام و صیانت از کیان و حفظ بیضه اسلام است (موسوی خمینی، ۱۳۲۹، ص ۵۳). بر این اساس، ولایت در مقام ثبوت و تشریع، امری بسیط، واحد و استقلالی است که تشتت و کثرت در مبدأ آن، عقلاً مستلزم تالی فاسد هرج‌ومرج، تشتت آرای حاکمه و نقض غرض تقنینی شارع خواهد بود؛ چه اینکه تشریع حاکمیت‌های هم‌عرض و متعدد در رتبه واحد، ممتنع و مآلاً به تشریک در ولایت استقلالیه منتهی می‌شود. با این حال، در مقام اثبات، تعقد ساختاری و تنوع کارکردی در نظامات مدنی و

دولت‌های مدرن، تصدی مستقیم تمام شؤون اجرایی و تصمیم‌گیری‌های جزئی را توسط شخص ولی امر ممتنع می‌سازد؛ این امر، مسئله جواز تفویض شؤون و استنابه در وظایف را به‌عنوان یک مقدمه وجودیه عقلیه، جهت تحقق غایات حکومت مطرح می‌نماید.

در تبیین روش‌شناختی این مسئله، امام خمینی﵀ گستره اختیارات تشریعی و تصرفات ولایی فقیه جامع‌شرائط را محدود به شئون قضایی و افتاء ندانسته، بلکه با استناد به ادله نیابت عامه، آن را به قلمرو کلان سیاست، تقنین حکومتی و اداره جامعه تسری می‌دهند. ایشان صراحتاً بر این مبنا استدلال می‌کنند که نواب عام امام عصر﵀ در عصر غیبت، در اجرای سیاسات و تمامی آنچه برای امام معصوم﵇ از حیث اداره حکومت و تمشیت امور عامه ثابت است، قائم‌مقام و نازل‌منزله ایشان هستند، مگر آنکه دلیلی خاص بر اختصاص حکمی به شخص معصوم﵇ از جهت خصایص نبوت یا امامت قائم گردد (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ج۱، ص ۴۷۲). مقتضای این عموم تنزیل، اثبات نفوذ وضعی و جواز تکلیفی تفویض شئون به کارگزاران مأذون است؛ چراکه مصلحت حفظ نظام و اجرای سیاسات، بدون تفکیک قوا، واگذاری تکالیف اجرایی به نهادهای تخصص‌یافته و تشکیلات اداری میسر نبوده و این امتناع عادی، مجوزی شرعی برای استنابه و توکیل در مقام امتثال به شمار می‌آید تا از طریق ملازمه عقلی وجوب مقدمه واجب، وجوب وضعی و تکلیفی تفویض شئون اثبات شود.

بر این اساس، تفویض اختیارات حکومتی به نهادهای مأذون (اعم از قوای سه‌گانه، شوراهای عالی و مجامع تخصصی)، به معنای انحلال اصل ولایت یا اسقاط حق تصرف استقلالی نیست، بلکه از سنخ استنابه مأذون تحت اشراف عالیه است؛ بدین معنا که مشروعیت نهایی و نفوذ حقوقی تمامی شئون اجرایی، قضایی و تقنینی، منوط به اذن سابق، مقارن یا لاحق (تنفیذ) مقام ولایت باقی می‌ماند و حاکم اسلامی همواره واجد حق استرجاع ذاتی تصرف در موارد تزاحم با مصالح عالیه شریعت است. این سیره مستمره در مکتوبات متأخر ایشان، بویژه در فرمان بازنگری قانون اساسی و تنفیذ صلاحیت‌های مجمع تشخیص مصلحت نظام نیز تبلور یافت، آنجا که مرزهای تفویض را به‌عنوان طریقی عقلایی برای رتق‌وفتق مصالح نظام ترسیم فرمودند (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج۲۱، ص ۳۶۴)؛ بنابراین، تفویض شئون و عرصات در مبنای امام خمینی﵀، الگویی اصولی از تمرکز در

مبدأ مشروعیت و تکثر در مجرای کارآمدی است که سیستم حکومتی اسلام را از تمرکزگرایی مخل به پویایی ساختار و همچنین از تکثرگرایی منتهی به تشتت و هرج و مرج مصون می‌دارد. درنتیجه، تفویض شئون در این نظریه، بازوی عقلانی و شرعی ولایت مطلقه برای گسترش کارآمدی شریعت در گستره نظامات نوین اجتماعی، بدون فروافتادن در ورطه دیوان‌سالاری معطل‌کننده است.

۲. اعمال ولایت در چارچوب منطقةالفراغ؛ تحلیل لوازم در مبنای شهید صدر

نظریه مبنایی آیت‌الله شهید سیدمحمدباقر صدر﵀، معطوف به مهندسی نظام‌مند فقه سیاسی شیعه بر مدار خوانشی راهبردی از نظریه استخلاف الهی است. در این مکتب، حاکمیت فقیه از تصرفات فردی و مصلحت‌محور فرادستگاهی فراتر رفته و در بستری از نظامات منضبط حقوقی تحت عنوان «منطقةالفراغ» انتظام می‌یابد. لوازم فقهی این مبنا، شاکله‌ای هنجارین و قانون‌مدار از تشکیلات دولت اسلامی به دست می‌دهد که تبیین آن منوط به واکاوی عمیق در موازنه ساختاری میان دو خط بنیادین «خلافةالناس» و «شهادةالفقهاء» است.

لازم به ذکر است که در منظومه فقه سیاسی شهید صدر، نظریات دیگری هم قابل احصا و تبیین است، همچون نظریه تزاحم مصالح و ترجیح اهم بر مهم، که یکی از ارکان تبیین مشروعیت صدور احکام ولایی است. از نگاه برخی از شارحان تفکر شهید صدر (حسینی، ۲۰۱۷م، صص ۱۷۹-۱۸۱)، از سخنان و مطالب ایشان این مطلب قابل برداشت است که در تقاطعِ تزاحم میان مصالح عالیه امت و احکام اولیه در عرصه عینی حکمرانی، ولی‌امر با تکیه بر ضابطه عقلی-شرعی تقدیم اهم بر مهم، مجاز به صدور احکام سلطانی است؛ احکامی که دایره احکام اولیه را در مرتبه امتثال مهار کرده و مصلحت اهم را مقدم می‌دارند. این رویکرد، صدور حکم حکومتی را به یک مهندسیِ متکی بر تزاحم‌سنجی دقیق فقهی بدل می‌سازد.

در کنار آن، نظریه الزام به‌عنوان ثانوی از باب احکام ولایی، تبیین‌کننده سازکار نفوذ حقوقی فرامین حکومتی است. شهید صدر تصریح می‌کند ولی‌فقیه صلاحیت دارد موضوعات مباح یا افعال غیراضطراری را به واسطه عوارض طارئه و ضرورت‌های حفظ

استقلال امت، به احکام الزام‌آور (وجوب یا حرمت) تبدیل کند (صدر، ۱۴۰۸ق، ص ۶۸۹). در این فرآیند، حکم حکومتی با ایجاد عنوان ثانوی، موضوع عمل را دگرگون ساخته و تبعیت از آن را بر مکلفین واجب شرعی می‌گرداند تا چارچوبی منسجم برای پاسخ‌گویی به مقتضیات متغیر زمانه فراهم شود. البته بررسی جامع این نظریات، مجال مناسب و پژوهش‌های مستقل خود را طلب می‌کند و در این تحقیق، به مبنای اصلی و برجسته ایشان که همان نظریه منطقةالفراغ باشد پرداخته خواهد شد.

۲-۱. توزیع شئون حاکمیتی؛ تفکیک نظارت مرجعیت از تقنین امت

در دستگاه فکری و اجتهادی شهید صدر﵀ که شالوده آن در رسائل «الاسلام یقود الحیاة»، بویژه رساله «خلافة الإنسان وشهادة الأنبیاء» تنقیح گردیده، کالبد حاکمیت دینی بر دو رکن متعادل، هم‌وزن و متلائم استوار می‌شود: «خط الخلافة» که مظهر نیابت عمومی عامه ناس و تجلی کرامت تکوینی و تشریعی انسان در عرصه تعیین سرنوشت و اداره عرصه‌های اجتماعی خویش است، و «خط الشهادة» که تداوم‌بخش جریان نبوت و امامت و مجرای صیانت و اشراف عالیه بر انطباق تکاملی نظام با ظواهر و بواطن شریعت به شمار می‌رود. بر خلاف برخی از مسالک فقهی که تمامی شئون اجرایی، تقنینی و نظارتی را مستقیماً در نهاد ولایت متمرکز نموده و حیثیات دولت را به نحو استقلالی به شخص حاکم مفوض می‌دارند، شهید صدر با تفکیک جوهری میان مقام شهادت و اشراف صیانتی از یک‌سو، و مقام تقنین تفصیلی و تدبیر تنفیذی از سوی دیگر، افقی نوین در شکل‌دهی قوای عمومی گشوده است. در این اندیشه، نهاد مرجعیت به‌عنوان مظهر صیانت الهی، مستقیماً به تصدی تصرفات خرد اجرایی و وضع مقررات روزمره نمی‌پردازد، بلکه در تراز مرجعیت قانون اساسی (المرجعیة الدستوریة) قرار گرفته و شأن نظارتی عالیه بر تقنینیات امت را ایفا می‌کند؛ در حالی که جعل تفصیلی احکام و قوانین در منطقه غیر الزامیات، به امت تفویض می‌شود.

تأصیل فقهی و اصولی این تفکیک شئون، مبتنی بر تحلیل دقیق ایشان از حقیقت استخلاف عام است. شهید صدر با استشهاد به آیاتی نظیر «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا»

(احزاب: ۷۲) و «... إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ...» (بقره، ۳۰)، معتقد است که حق حاکمیت و تدبیر امور در حوزه «منطقةالفراغ» (قلمرو تهی از نصوص الزامی اعم از وجوب و حرمت مظهِر در احکام اولیه)، بالاصالة و تشریعاً به امت واگذار شده است. امت با تشکیل مجامع شورا و نهادهای نوین تقنینی، صلاحیت جعل احکام تکلیفی ثانوی را در این محدوده دارا می‌باشد. با این حال، حاکمیت شورایی امت، یله و رها از قواعد متعالی شریعت نبوده، بلکه تحت سیطره و حکومت دلیلی خط شهادت قرار دارد. مرجع صالح در این هندسه، در مقام «صمام الأمان» (مرجع اطمینان عقیدتی و فقهی)، قوانین مصوب شورا را با محکمات شریعت محک زده و در صورت کشف هرگونه تعارض ذاتی یا عرضی با احکام ثابته الهی، مجاز به اعمال حق وتوی دستوری است (صدر، ۱۴۰۱، ص ۱۷). این الگو از توزیع شئون، تباینی بنیادین با مسلک مصلحت‌محوری مطلق دارد؛ چراکه دایره تصرف فقیه را به نظارت عالیه و اذن صیانتی محدود نموده و تقنین را مجرایی عقلایی برای پویایی قوانین قرار می‌دهد.

در نگاه شهید صدر، این تقسیم کار ساختاری، مانع از تجمیع قدرت مخلّ به عدالت اجتماعی و تضمین‌کننده کرامت ذاتی جامعه است. مرجعیت در این الگو، به‌عنوان ناظر عالی بر قانون اساسی، با تفکیک مرزهای نظارت از تقنین، پویایی اراده ملی را در چارچوب شریعت به رسمیت می‌شناسد، بدون آنکه نهاد قدسی فتاوا را با تنش‌های اجرایی و تشتت‌آفرین تصمیم‌گیری‌های سیاسی فرسوده سازد (حسینی حائری، ۱۴۱۵ق، ص ۱۲۰). بدین‌سان، این چارچوب توزیع شئون، نه تنزل جایگاه ولی‌فقیه، بلکه بازآفرینی حکیمانه شؤون او در تراز قانون‌گذاری نظام‌مند نوین است که از منظر این مبنا، پویایی تقنین امت را با مشروعیت لایزال فقهی صیانت می‌کند.

در مجموع، این تفکیک روش‌شناختی میان شهادت و خلافت، ساختار قدرت را بر پایه توزیع متمایز وظایف انتظام بخشیده و پویایی اراده ملی در منطقةالفراغ را تحت هیمنه صیانتی خط شهادت تصویر می‌کند؛ رویکردی اصولی که به‌عنوان یک کلان‌الگو، بیانگر تکثر روش‌شناختی فقه امامیه در عرصه نظام‌سازی است و تلازم میان مقتضیات حکمرانی مدرن و اراده قدسی شریعت را متناسب با مبانی اصولی خویش، بدون فرو غلتیدن در مدهش کثرت‌گرایی مخلّ به وحدت حاکمیتی، به نحو مؤثری تبیین می‌نماید.

۲-۲. تدبیر امور بر مدار مقاصد؛ الزام والی به تحقّق غایات مکتب

تبیین ماهیت اختیارات تقنینی والی در نظریه منطقةالفراغ شهید صدر، مستلزم تحلیل نسبت اصولی میان جعل ولایت و غایات تشریع است. در مبنای ایشان، حق تصرف تشریعی حاکم، فاقد استقلال موضوعی بوده و به نحو مقدمیت طریقی برای ایصال به غایات عینی مذهب جعل شده است. در واقع، منطقةالفراغ اگرچه در مرتبه احکام اولیه، قلمرو اباحه لااقتضائی (خالی از ملاک الزام تکلیفی ثبوت و اثبات) است، اما در ساحت فقه حکومتی، تحت تأثیر وجوب عقلی تحفظ بر غایات مذهب، واجد تقیید غایی لبّی می‌شود. بر این اساس، مصلحت موجد حکم حکومتی، از سنخ مصالح مرسله ظنیه نیست، بلکه مصالحی مقید به نظام ارزش‌شناختی اسلام است. ازاین رو، صلاحیت تفویض‌شده به والی، تنها در چارچوب تحقق عینی عناوینی چون توازن اجتماعی و تأمین معیشت همگانی تشریع شده و هرگونه جعل حکم عاری از این شروط غایی، با فقدان شرط ثبوتی اذن، واجد بطلان وضعی (نه صرفاً حرمت تکلیفی) و خروج از حدود ولایت خواهد بود.

در واکاوی اثباتی این تقیید، شهید صدر در کتاب إقتصادنا، با کالبدشکافی ساختاری اختیارات حاکم در نظامات توزیع ثروت، استدلال می‌کند که تشریع حکم حکومتی در حوزه مباحات بالذات، ابزاری منقاد جهت نیل به توازن اجتماعی است (صدر، ۱۴۰۸ق، ص ۶۵۰). مقتضای این موازنه اثباتی آن است که آزادی تشریعی والی، محدود به نصوص عام جهت‌دهنده مکتب باشد؛ به‌طوری که هرگونه قانون‌گذاری که منجر به تکاثر ثروت یا تحدید حقوق عامه شود، به جهت انتفای مقتضی و جریان مانع غایی، فاقد نفوذ حقوقی و شرعی خواهد بود. در واقع، غایت در این دستگاه فقهی، فراتر از یک توصیه اخلاقی، به‌عنوان شرط تقییدی صحت جعل عمل می‌کند؛ امری که پویایی تقنین حکومتی را به‌طور کامل منقاد اهداف راهبردی شریعت ساخته و جلوی انحراف وضعی مقررات را از اهداف بنیادین عدالت توزیعی سد می‌نماید.

در مبنای خلافةالناس، اراده تشریعی کارگزاران تحت سیطره و حکومتخط شهادت مرجعیت، به سمت غایات معین سوق داده می‌شود. بر این اساس، قوانین حکومتی مصوب شورا، زمانی نافذ خواهند بود که افزون بر عدم مخالفت با ظواهر کتاب و سنت، واجد علیت غایی در استیفای مقاصد وضعی مذهب باشند (هاشمی شاهرودی، ۱۴۱۷ق، ج۴، ص ۲۱۰). این

پیوند روش‌شناختی میان تقنین و مبانی اصولی ترتب ملاکات، مانع از مشروعیت‌بخشی به مقرراتی می‌شود که با ظاهری دینی، اهداف نظام‌سازانه مکتب را محقق نمی‌سازند. تجلی عینی این التزام مقاصدی را می‌توان در تحدید آزادی‌های فردی و بازطراحی سیستم‌های پولی و مالی بر پایه نفی مفسده تراکم سرمایه جستجو کرد؛ آنجا که جعل نظام بانکداری بدون ربا (صدر، ۱۴۰۱، ص ۱۸۲)، نه یک تدبیر رفاهی ثانوی، بلکه امتثال غایت ملزم شریعت در تحریم ربا و نفی استثمار تبیین می‌شود. این سنخ از تقنین، اثبات می‌کند که حاکم مأمور به تفتیش مدام موضوعات و بازسازی عینی شئون معیشتی بر مبنای جهت‌گیری‌های عدالت‌محور و توزیعی اسلام است و نمی‌تواند به اباحه اولیه پدیده‌ها تمسک جوید.

بنابراین، تدبیر امور در اندیشه شهید صدر﵀، ساختاری عقلانی و غایت‌گرا دارد که در آن، اختیارات قانونی حاکم، ابزاری منقاد و تقییدیافته به اهداف کلان شریعت است. در این نظام، آزادی عمل والی در منطقةالفراغ، هرگز راهی به سوی تکوین قوانین دلبخواهانه یا منطبق بر مقتضیات نظام‌های سرمایه‌داری و سوسیالیستی باز نمی‌کند، بلکه تعهدی وثیق بر دوش حاکمیت برای فعلیت بخشیدن به غایات نهایی وحی می‌گذارد.

۲-۳. تحدید قلمرو تقنین؛ انحصار جعل حکم در دایره غیر الزامیات

شمولیت و ثبات احکام اولیه، مقتضی تحدید اراده تشریعی حاکم در بستری فروبسته است. ساختار کلی تکالیف الهی به دو قلمرو متمایز احکام الزامیه (واجبات و محرمات ناشی از مصالح و مفاسد واقعیّه محضه یا غالبه) و غیرالزامیات (مباحات بالمعنی‌الأعم عاری از ملاک الزام) منقسم می‌گردد. پوشش تکلیفی شریعت بر تمام رفتارهای بشری سیطره دارد، اما قلمرو وسیعی از افعال به جهت فقدان مقتضی برای الزام، در دایره غیرالزامیات باقی مانده‌اند تا انطباق پویا با نیازهای زمان میسر گردد (صدر، ۱۳۹۷ق، ص ۴۲). در حقیقت، حاکم اسلامی صلاحیت تشریعی و تصرف استقلالی در احکام الزامی اولیه را دارا نیست؛ چه اینکه واجبات و محرمات الهی، تبلور خطابات ابدی وحیانی بوده و اراده حاکم، فاقد شأن دگرگون‌سازی در این بستر است. بر این اساس، اقتدار تقنینی دولت، تنها به‌عنوان شأنی ثانوی و در دایره غیرالزامیات فعلیت می‌یابد؛ قلمرویی که در آن حاکم مجاز است حکم غیرالزامی را به جهت مصالح عمومی، متصف به وجوب یا حرمت

ثانوی حکومتی سازد، بی‌آنکه به شاکله احکام اولیه آسیبی رسد.

نفی صلاحیت حاکم نسبت به مرزهای الزامی شریعت، مانع از تعلیق موقت احکام اولیه به بهانه ضرورت‌ها می‌شود. از نگاه شهید صدر، حاکمیت در تراز تشریع حکومتی، مجاز به حلال کردن محرمات یا تحریم واجبات نبوده و قلمرو مأذون برای وضع مقررات الزامی، منحصراً محدود به حوزه غیرالزامیات است (صدر، ۱۴۰۸ق، ص ۴۸۴). ایشان با این تحدید ساختاری، در نظر دارد حاکمیت را از خطر استبداد تقنینی یا دگرگونی هیکل تشریعی شریعت مصون بدارد؛ زیرا تصمیمات دولت دینی، نه احکامی هم‌عرض با احکام الهی، بلکه تصمیماتی اجرایی و طریقی برای تحقق عینی همان احکام در بستر مباحات هستند. بدین‌سان، مصلحت‌اندیشی حاکم نمی‌تواند بهانه‌ای برای دست‌اندازی به الزامات ثابت مذهب واقع شود و نظام اسلامی ملزم است راه‌حل بحران‌های خود را به جای تعلیق احکام اولیه، در مجاری اصولی تزاحم ملاکات و قواعد خرد ثانویه جستجو کند.

تبیین اصولی تحول غیرالزامیات به مقررات الزامی حکومتی، مبتنی بر تفکیک میان اباحه اقتضائی و لااقتضائی است. اباحه در منطقه تفویض، از مصلحت آزادی مطلق مکلف ناشی نمی‌شود تا حکم الزامی حاکم با آن متباین باشد؛ بلکه ناشی از تهی بودن فعل از ملاک الزامی اولیه است. اباحه لااقتضائی، به جهت نداشتن اقتضای ذاتی برای حفظ اباحه، ذاتاً پذیرای مصلحت ثانوی بوده و با احراز مصلحت عامه، متصف به وجوب یا حرمت حکومتی می‌گردد (الحائری، ۱۴۱۶ق، صص ۱۱۳-۱۱۴). در نگاه این مبنا، جعل حکم حکومتی در حوزه غیرالزامیات، معارضه یا تفویضی در اصل تشریع اولی پدید نمی‌آورد، بلکه مجرای عقلانی مدیریت ظرفیت‌های شریعت در جهت انتظام جامعه بدون خروج از مرزهای ترسیم‌شده الهی است؛ بنابراین، پویایی دولت در تمشیت امور عامه، مشروط به انقیاد کامل در هندسه تشریعی مقنّن باقی می‌ماند.

۳. سنجش کفایت دو الگوی اعمال ولایت در حکمرانی اسلامی؛ ترجیح الگوی مصلحت‌محور

عیارسنجی کارآمدی نظامات برآمده از فقه امامیه، مستلزم واکاوی ثبوتی در نحوه رویارویی با تزاحمات مستحدثه و بحران‌های کلان سیستمی است. ترجیح روش‌شناختی الگوی مصلحت‌محور بر نظریه منطقةالفراغ، برخاسته از ضرورت صیانت ساختار در برابر

انسداد کارکردی در پهنه کلان‌سیستم‌های مدنی است. این موازنه با ارزیابی مبانی اصولی حاکم بر تصرفات ولایی، ظرفیت هر الگو را در حفظ بیضه اسلام و رتق‌وفتق شئون عامه، بدون تعلیق صوری احکام ثابته، عیان می‌سازد.

۳-۱. نارسایی تحدید تقنین؛ نقد منطقةالفراغ در رویارویی با تزاحمات نوپدید

تحدید صلاحیت تشریعی والی به قلمرو غیرالزامیات، به معنای نفی جریان ولایت در گستره احکام الزامیه اولیه است؛ مبنایی که در گلوگاه‌های تزاحم، کارایی نظام را دچار تضییق ساختاری می‌سازد. در واکاوی اصولی این انحصار، روشن می‌شود که تحدید تقنین به دایره مباحات به جهت تحفظ بر نصوص الزامی، عملاً قدرت مانور حاکمیت را در حل بحران‌های کلان اقتصادی و معاهدات بین‌المللی درهم‌تنیده با احکام الزامیه، دچار چالش جدی می‌کند. بر پایه این تضییق، چنانچه ساختار حاکمیتی با ابرتزاحمی میان مصلحت ملزمه حفظ نظام و یک حکم اولی الزامی-نظیر عمومات حرمت غصب یا تضییق مالکیت خصوصی- مواجه گردد، مبنای اباحه لااقتضائی، صدور حکم حکومتی جهت تعلیق موقت آن حکم الزامی را ثبوتاً ممتنع می‌انگارد. این انسداد حقوقی، تلازم ذاتی میان بقای جامعه و پویایی شریعت را متزلزل می‌سازد؛ چراکه با مفروض انگاشتن انحصار چالش‌های حکومتی در دایره تکالیف خالی از مقتضی، از هندسه پیچیده تزاحمات در روبنای نظامات غافل مانده و با سلب اختیار تصرف قاهرانه از والی، اقتدار نظام را در تقابل با حوادث واقعه زائل می‌نماید.

از منظر اقتصاد سیاسی و فقه توسعه، فروکاستن تصرفات دولتی به محدوده اباحه اولیه، برخاسته از عدم تمایز مبنایی میان ملاک اباحه و ملاک مصلحت عامه در تکوین احکام ثانوی است. در فرآیند تنظیم‌گری بازارهای پیچیده سرمایه و تحدید مالکیت‌های مشاع، اتکای صرف بر ابزار غیرالزامیات جهت مدیریت بحران‌های مستحدث، به دلیل ماهیت تکوینی و درهم‌تنیده روابط مدرن، فاقد کارآمدی نظام‌ساز است (بهروزی‌لک و بدرآبادی، ۱۳۹۳، ص ۵۶). اباحه لااقتضائی در هندسه منطقةالفراغ، فاقد ظرفیت زایش مستمر برای تکوین تکالیف پایدار تنظیمی است؛ حال آنکه فقه مضاف حکومتی نیازمند فرآیندی فرادستگاهی است تا با دگرگون‌سازی موضوعی، ملاک مصلحت ملزمه را بر ملاکات

نفسیه اولیه حاکم گرداند و از طریق کسر و انکسار مصالح، هنجارهای الزامی نوینی را برای استیفای عدالت توزیعی جعل کند. مبنای انحصار در غیرالزامیات، حاکم را به جستجوی منفعلانه در خلأهای نصوص وامی‌دارد، در حالی که ابرتزاحم‌های اقتصادی ذاتاً مستلزم تداخل مستقیم و تضییق مالکیت‌های الزامی پیشین‌اند؛ رویکردی که در تصلب منطقةالفراغ، به دلیل لزوم تحفظ احکام اولیه، تصرفی غیرنافذ و نامشروع انگاشته می‌شود.

مضاف بر این، ثنویت نهادی مستتر در تحدید اختیارات والی، کارکرد مصلحت را به‌عنوان روح سیال و حاکم بر تمام طبقات احکام کاهش می‌دهد. تقابل مبنایی میان خط خلافت امت و خط شهادت مرجعیت، با ایجاد مضیقه در اعمال حاکمیت قاهره، سرعت عمل و انسجام نظام را در مدیریت پیش‌دستانه بحران‌های مستحدثه بشدت فرسوده می‌سازد.

در فقدان تبیین تقدم رتبه‌ای حکم حکومتی بر احکام اولیه فرعیه، فرآیند تصمیم‌سازی دچار تشتت هنجاری می‌شود؛ زیرا مصلحت صیانت از نظام در رویارویی با موضوعات چندوجهی بسان هوش مصنوعی و معماری سایبرنتیک، تفکیک‌پذیری انتزاعی شئون الزامی از غیرالزامی را برنمی‌تابد. تفوق روش‌شناختی نظریه ولایت مطلقه امام خمینی‌ﷺ دقیقاً در ابتنای آن بر یگانگی مشروعیت و بساطت منصب ولایت متجلی است؛ مبنایی که با تقدم دلیلیِ مصلحت بر عموم خطابات شرعی، به حاکم مأذون اقتدار می‌بخشد تا غایات متعالی شریعت را در کالبد نظامات مدرن بازآفرینی نماید. این الگوی استعلایی، کارآمدی عینی دین را در پهنه تمدن‌سازی نوین اسلامی، منزه از آفت تکثرگراییِ مخلّ به وحدت حاکمیتی، با صلابتی بی‌بدیل مستقر می‌سازد.

۳-۲. کارآمدی گسترش اختیارات ولایی؛ مزیت ولایت مطلقه در تنظیم مناسبات متغیّر

استحکام نظامات عامه در رویارویی با تبدل موضوعات و مستحدثات زمانه، شرعاً و عقلاً نیازمند فرآیندی است که از جمود در ظواهر ادله اولیه عبور کرده و بسط ید فقیه حاکم را در ساحت تصرفات الزامیه تضمین نماید. در هندسه فقه امامیه، ولایت مطلقه فقیه تنها توسعه‌ای کمّی در اباحات نیست، بلکه کیفیتی اصولی در اعمال تقدم دلیلی ادله ولایت بر سایر ادله احکام فرعیه است. هنگامی که مناسبات مستحدثه در ابواب معاملات،

انفال و حقوق عامه، بسترساز تزاحم میان ملاک اهم حفظ نظام و ملاکات مهم تکالیف فردی می‌گردند، گسترش اختیارات ولایی، یگانه ابزار مشروع جهت تقدیم رتبه‌ای مصالح ملزمه بر اطلاقات ادله اولیه است؛ قاعده‌ای که ریشه در تنقیح مناط قطعی از سیره معصومین علیهم‌السلام در تمشیت امور حکومتی دارد.

مقتضای مبنای ولایت مطلقه آن است که حکم حکومتی، در عرض احکام اولیه شرعیه نیست تا در صورت تعارض، نیازمند تخصیص یا تقیید باشد، بلکه از سنخ احکام اولیه حاکمه است (مؤمن‌قمی، ۱۴۲۵ق، صص ۳۹۹-۴۰۰)، که بر ادله احکام فرعی الزامی، حکومت و ورود دارد. جواز تصرف والی در احکام الزامیه به هنگام بروز عسر و حرج نوعی یا اختلال نظام، ناشی از تفویض صلاحیت تشخیص و اعمال عنوان ثانوی بر موضوعات متغیر است. ثمره فقهی این مبنا در مقام استنباط آن است که توقف موقت یک حکم اولی الزامی (نظیر انسداد موقت یکی از عقود لازمه در شرایط تورم حاد به حکم حاکم)، هرگز مصداق بدعت و یا حتی نسخ تشریع الهی قلمداد نمی‌شود؛ بلکه تضییق فعلیت حکم، ناشی از طروّ عنوان اهمّ بر موضوع حکم مهم است. والی مأذون، با اشراف بر ملاکات احکام، فعلیت حکم فرعی را در ظرف اجتماع، به نفع بقای اصل اسلام و حفظ دماء و اموال مسلمین معلق می‌سازد. این تصرف قاهرانه در بستر الزامیات، بر خلاف الگوی مضیق منطقةالفراغ، مانع از انسداد مسیر امتثال مقاصد عالیه مکتب گردیده و شریعت را از انفعال در برابر دگرگونی شتابان موضوعات اقتصادی و مدنی مصون می‌دارد.

افزون بر این، کارآمدی ولایت مطلقه در مدیریت مناسبات متغیر، برخاسته از نفوذ وضعی و تکلیفی احکام ولایی در حریم الزامیات عرفیه و شرعیه است. بسط ید والی ایجاب می‌کند که او در مقام تنظیم‌گری نظامات نوین، محصور در دایره مباحات لااقتضائی نماند؛ چراکه رتق‌وفتق امور مستحدثه‌ای که ذاتاً آمیخته با حقوق مکتسبه و الزامات مالکیتی پیشین هستند، مستلزم وضع احکام ایجابی و سلبی قاهرانه است. دقت در این مطلب، مبرهن می‌سازد که تحدید حریم خصوصی، وضع مالیات‌های حکومتی مازاد بر خمس و زکات، و دگرگون‌سازی نظام ارزی، همگی تصرفاتی مستقیماً متقاطع با احکام الزامیه اولیه‌اند. چنانچه دایره ولایت به حریم مباحات محدود شود، حاکمیت شرعی فاقد صلاحیت جعل الزامات بازدارنده در برابر تکاثر ثروت و مفاسد مستحدثه خواهد بود و این

امر ثبوتاً مستلزم نقض غرض شارع در غایت بعثت انبیاﷺ و اقامه قسط است. در مقابل، ولایت مطلقه با درنوردیدن مرزهای صوری اباحه، به حاکم اسلامی اختیار می‌دهد تا براساس مصلحتِ مستنبط از نصوص عامه، احکام وضعیه و تکلیفیه نوینی را تأسیس نماید که تکالیف مکلفین را مستقیماً درگیر ساخته و چارچوب حقوقی جامعه را همگام با مقتضیات قطعی زمان، با صلابت و انضباط کامل بازسازی کند.

بنابراین، کارآمدی گسترش اختیارات ولایی در نظام فقهی، متبلور در ظرفیت اصولی ولایت مطلقه برای حل معضل تبدل موضوعات و تزاحم ملاکات است؛ ظرفیتی که با اتکا بر استنباطات مستحکم جواهری، حاکمیت را مجهز به اقتدار تشریعی طریقی نموده و استمرار سیطره هنجارین شریعت را در غامض‌ترین شئون اداره جوامع متغیر تضمین می‌نماید.

۳-۳. کفایت ساختاری دو نظریه؛ برتری ولایت مطلقه در نظام‌پردازی اسلامی

نظام‌پردازی در فقه سیاسی امامیه، تنها عملیاتی استقرائی جهت تجمیع فتاوای آحاد مکلفین در ابواب معاملات و سیاسات نیست؛ بلکه مهندسی و تنسیق پیوندهای طولی میان نظامات در یک کلان‌سیستم است (نصرتی، ۱۳۹۴، ص ۸۹)، که استقرار آن، منوط به مرکزیت یک هسته حاکم ولایی جهت کسر و انکسار مستمر ملاکات است. سنجش عیار کفایت ساختاری مکاتب فقهی در ساحت تقنین، مستقیماً به ظرفیت ثبوتی آنها در تأسیس این مرجعیت فصل‌الخطاب و مهار تزاحمات سیستمی، در بزنگاه تلاقی مصالح عامه با خطابات الزامیه اولیه بازمی‌گردد. فقدان این هسته مرکزی در مقام اجرا، قهراً منتهی به بروز اختلال نظام می‌شود. واکاوی مطلب مذکور مبرهن می‌سازد که انحصار ابزارهای تقنینی در قلمرو مباحات لااقتضائی (منطقة‌الفراغ)، به جهت فقدان صلاحیت ذاتی حاکمیت در تصرف مستقیم در الزامات اولیه، فاقد کارایی تمدنی در راهبری ابرسیستم‌های مدرن بوده و ساختار حکومتی را در رویارویی با تزاحم‌های مستحدثِ اقتصادی دچار انسداد و عجز کارکردی می‌نماید.

ابتنای معماری نظام اسلامی بر نظریه منطقة‌الفراغ، ذاتاً و لزوماً مقتضی تضییق ثبوتی در قوام ساختارهای کلان است؛ چه اینکه نظامات عینی مدنی نظیر نظام مالی، پولی و کیفری،

به‌صورت جزایری منفک از احکام الزامیه شرعیه ترسیم نمی‌شوند تا حاکم اسلامی بتواند خلأهای تقنینی آنها را صرفاً با جعل مقررات در دایره مباحات «ما لا نص فیه» مرتفع سازد. در ساحت حکمرانی متکثر، غامض‌ترین گره‌های سیستمی دقیقاً در نقاط تقاطع مصلحت اهم حفظ نظام با تکالیف وجوبی و تحریمی اولیه تکوین می‌یابند. در این چارچوب صلب، تحدید دایره نفوذ اوامر ولی‌امر به ساحت غیرالزامیات، عملاً مانع از تصرفات قاهره در حقوق مالکیتی، عقود لازمه شرعیه، قاعده تسلیط و حریم‌های متجاوز به حقوق عامه در شرایط اضطرار نوعی است (پرور، ۱۳۹۱، صص ۲۰۶-۲۰۹). امتناع ثبوتی اعمال ولایت در حوزه الزامات، به جهت لزوم تحفظ بی‌قید بر نصوص فرعی فردی، ساختار را از چابکی بازطراحی مناسبات مالی و مهار بحران‌ها مطلقاً محروم می‌سازد.

این عسرت کارکردی در مقام اجرا، مستقیماً ناشی از تنزل شأن والی از معمار نظام‌ساز به یک مجری محصور در ظواهر نصوص است؛ فرآیندی که با تفکیک انتزاعی شئون اجتماعی، مصلحت ملزمه را از جریان در کلان‌سیستم بازداشته و مآلاً به تلاشی کارآمدی حکومت دینی در تقابل با نظامات رقیب منتهی می‌شود. این تضییق نظری مایه تشتت هویتی فقه مدنی است؛ زیرا ماهیت مقررات حکومتی را نه به‌عنوان عنصر ذاتی شریعت، بلکه به مثابه عارضی ثانوی بر پیکره تکالیف فردی تعریف می‌کند. اصولاً تحدید ولایت به دایره مباحات، مستلزم آن است که در دوران امر میان حفظ یک حکم فرعی و کیان اسلام، دست حاکم شرع در اعمال قاعده لاضرر و نفی حرج در سطح کلان بسته بماند که این امر، با مبانی قطعی و مقاصد عالیه فقه امامیه تهافت جدی دارد.

در نقطه مقابل، تفوق ساختاری و ظرفیت نظام‌سازانه نظریه ولایت مطلقه امام خمینی﵀، بر پایه تبیین اصولی منصب ولایت به‌عنوان یک حکم اولی فرادستگاهی و حاکم بر تمامی خطابات فرعیه استوار است. در این هندسه استنباطی، اختیارات مطلقه نه یک تفویض موضوعی الحاقی در حاشیه مباحات، بلکه حقیقتی روش‌شناختی است که روح جهت‌دهنده و قوام‌بخش نظامات را بر مبنای قاعده تقدیم رتبه‌ای مصالح نوعیه بر تکالیف فردی در ساحت اجتماع سامان می‌بخشد.

امام خمینی﵀ با پایه‌ریزی اصل تقدم دلیلی و ورود حکمی خطابات ولایی بر ادله اولیه فرعیه، مجرایی مستحکم برای بن‌بست‌شکنی در مقام تزاحم ملاکات بنا نهادند. بر این

مبنای متقن، ولی‌فقیه مأذون است به هنگام طروّ مصلحت ملزمه و لزوم حفظ کیان نظام، فعلیت یک حکم اولی الزامی را موقتاً مسلوب‌المنفعه و معلق ساخته یا موضوع آن را بازتعریف کند، بی‌آنکه این اقدام قاهرانه، مستلزم مفسده نسخ تشریع الهی تلقی شود.

تفاوت بنیادین این الگو با صرف اعمال عناوین ثانویه در این است که حکم حکومتی، خود ماهیتاً از احکام اولیه است که مستقیماً از شأن ولایت صادر می‌گردد و نیازمند تحقق شرایط اضطرار فردی در آحاد مکلفین نیست (مؤمن‌قمی، ۱۴۲۵ق، ص۶)؛ بلکه صرف مصلحت مستنبطه حاکم برای حفظ کلان‌نظام، شرط کافی برای اعمال این حاکمیت دلیلی در بستر تقنین است. در این فرایند، حاکم اسلامی ملاکات احکام را در افق کلان ارزیابی کرده و با تشخیص مصلحت نوعی، حکم حکومتی را به‌عنوان مفسّر و تحدیدکننده قلمرو شمول ادله اولیه مستقر می‌سازد، که این خود نماد بارز حکومت اصولی دلیلی در اعلا مرتبه آن است.

اثر وضعی و تکلیفی این اقتدار اصولی در فرآیند نظام‌پردازی، درهم‌تنیدگی پویای قوانین شریعت با متغیرات زمانه را بدون فروافتادن در ورطه آنارشی تقنینی یا تصلب‌های ساختاری، شرعاً تضمین می‌نماید. مصلحت در این سیستم کلان، ابزاری منقاد، شرعی و ضابطه‌مند در راستای تحقق اغراض اهم شریعت است که به والی مبسوط‌الید اجازه می‌دهد تا پیچیده‌ترین نظامات نوین، از جمله سیستم بانکداری مرکزی، مالیات‌های حکومتی مضاعف بر وجوهات شرعیه، تنظیم‌گری اراضی موات و انفال را تحت یک معماری واحد منسجم بازسازی کند. این رویکرد متصلب‌شکن، پویایی فقه حکومتی را از بن‌بست تفکیک مکانیکی خطوط تقنینی رها ساخته و با تمرکز حق تنفیذ نهایی در مبدأ مشروعیت، ثبات ساختار را در رویارویی با ابرتزاحم‌های مقتضی عصر مدرن کاملاً بیمه می‌کند.

به بیان دیگر، در ساحت ابرتزاحم‌ها، حاکمیت دلیل مصلحت حفظ نظام بر ادله فرعی، از باب تکوین عنوان ثانوی مصلحت شخصی نیست، بلکه از سنخ تقدیم مقتضی حفظ بیضه اسلام بر سایر مقتضیات فرعیه در مقام تلافی و کسر و انکسار واقعی ملاکات ثبوتی است. اعمال ولایت مطلقه با تکیه بر اطلاقات ادله لفظیه و لبیّه نشان می‌دهد که حفظ نظام اسلامی، خود واجد بالاترین ملاک وجوبی است که بر اطلاق هر دلیل لفظی معارض، حکومت رتبه‌ای دارد و تخلف از آن شرعاً موجب ضمان و خروج از عدالت است.

بر این اساس، کفایت ساختاری در ساحت خطیر نظام‌پردازی، منحصراً یا لاأقل با قوت بیشتری در نظریه ولایت مطلقه مصلحت‌محور تبلور می‌یابد؛ مبنای بی‌بدیل و منسجمی که الگوی واجد قوه در فقه سیاسی شیعه، جهت گذار ایمن از شریعت فردمحور تجمیعی به سوی تکوین نظامات تمدنی پویا و مقتدر به شمار می‌رود.

البته در پایان این گفتار، اشاره به یک مطلب شایسته است و آن اینکه چنانچه حقیقت احکام حکومتی و مناط صدور آنها در اندیشه فقهی مرحوم امام خمینی﵀ به مقام تزاحم احکام و جریان قانون عقلی-شرعی تقدیم اهم بر مهم، جهت صیانت از مصلحت ملزمه نظام اسلامی ارجاع شود، زمینه وفاق دلالتی و همگرایی بنیادین میان مکتب فقهی ایشان و نظریه مرحوم شهید آیت‌الله صدر﵀ فراهم می‌شود.

در این بازخوانی، تصرف ولی‌امر در احکام اولیه، نه از باب نسخ یا تخصیصِ تشریعی در مرتبه جعل، بلکه همچون تقدیم احکام طاریه بر احکام ذاتیه در مرتبه امتثال و تزاحمِ دو مصلحت است. از طرفی، شهید صدر نیز اختیارات حاکم اسلامی را در گستره مباحات بالمعنی الأخص (منطقة الفراغ) جهت الزام مکلفین به تحقق مصالح مرجّحه جامعه نافذ می‌داند.

نقطه وفاق و مصالحه دقیق میان این دو مبنا در این حقیقت متجلی می‌شود که: هرگاه مصلحت عمومیِ نظام به درجه‌ای از اهمیت برسد که ترک آن مستلزم اختلال نظام یا تفویتِ مصلحتِ عالیه شود، آن امرِ مباح در الگوی شهید صدر، یا آن حکمِ اولیِ مرجوح در منظومه مرحوم امام خمینی﵀، مستقیماً تحت شعاع حکم حکومتی قرار می‌گیرد. بدین ترتیب، ولایت مطلقه در مقام رفع تزاحم، عملیاتی‌سازیِ همان اختیارات ولی‌امر در مدیریتِ ضابطه‌مند منطقة الفراغ بر محور حفظ نظام و ترجیح اهمّ خواهد بود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

عبور از فقه خرد ترمیمی به سوی تمدن‌سازی کلان، نیازمند بازخوانی دقیق نسبت میان اقتدار ولایی و انتظام قانونی است. این استنتاج اجتهادی نهایی، بر تهافت ثبوتی دو نظریه منطقةالفراغ و ولایت مطلقه در ساحت حکمرانی پرده برمی‌دارد. در حالی که الگوی شهید صدر با تکیه بر ضابطه مندی دقیق، پاسداری از حریم صلب نصوص را در دایره

غیرالزامیات تضمین می‌کند، نظریه ولایت مطلقه امام خمینی با گذار از تصلب ساختاری، به حاکم مأذون اختیار می‌دهد تا اغراض محوری شارع مقدس را در کالبد مصلحت اهم، بازتولید نماید. مآلاً، اقتدار مستنبط از ولایت مطلقه، نه عنصری عارضی، بلکه حکم اولی فرادستگاهی و روح حاکم بر شریان‌های تقنینی است که انسجام نهادی نظام را در اعلا مرتبه اعمال اراده قدسی تضمین می‌نماید.

بدین سان، برای تحقق این هندسه تمدنی، بایسته‌های راهبردی ذیل در تراز نظام سازی تقنینی پیشنهاد می شود:

نخست؛ گذار از موضوع شناسی بسیط به مهندسی سیستمی ملاکات است. نهادهای عالی فقهی باید با تأسیس شوراهای اجتهاد مرکب، سازوکارهای تحلیلی پیشرفته‌ای برای رصد پیامدهای کلان سیستمی احکام تعبیه کنند تا مصلحت ملزمه، نه ابزاری انفعالی برای مدیریت بحران‌های آنی، که ضابطه‌ای منضبط برای تمدن سازی پیش دستانه باشد.

دوم؛ صورت بندی فقهی حریم تصرفات قاهره است. ضرورت دارد حدود دخالت‌های حاکمیت در حقوق مکتسبه و عقود لازمه، بر مدار قاعده کشف ملاک اهم و با استناد به فقه نظامات، به نحوی مستحکم تدوین شود که از هرگونه سلیقه گرایی اجرایی در تحدید آزادی‌های مشروع مصون بماند.

سوم؛ تفکیک عملیاتی احکام ولایی نظام ساز از احکام مبتنی بر عناوین ثانویه است. نظام قانون گذاری باید مجاری صدور احکام حکومتی را از مقررات اضطراری مبتنی بر عسر و حرج متمایز سازد تا شأن تمدنی ولایت، تحت الشعاع محدودیت‌های عارضی و زمانی احکام ثانویه قرار نگیرد.

سرانجام؛ بازطراحی فرآیند تفویض شئون بر مدار یگانگی ولایت است. نظام اسلامی باید با رفع تداخلات فرساینده میان نهادهای مأذون، الگوی تمرکز در تنفیذ و تکثر در کارشناسی را نهادینه سازد تا پویایی مستتر در نظریه ولایت مطلقه، در چنبره تصلب‌های بروکراتیک محبوس نشده و اقتدار دینی، با صلابتی که قوه حل مسائل را داشته باشد، در برابر ابرچالش‌های تمدنی معاصر، پاسخ‌گو و مقتدر باقی بماند و الگوی حکمرانی نوین را به مثابه تراز جهانی در میان نظامات حقوقی معاصر تثبیت نماید.

منابع

* قرآن کریم.

بهروزی‌لک، غلامرضا؛ بدرآبادی، همت. (۱۳۹۳). ملاک احکام حکومتی در فقه سیاسی شیعه، علوم سیاسی (مطالعات سیاسی اسلامی)، ۱۷(٦٨)، صص ٧٤-٥٣.

پرور، اسماعیل (۱۳۹۱). احکام حکومتی؛ چرایی، چیستی، چگونگی (چاپ دوم). قم: انتشارات کتاب فردا.

الحائری، السید علی‌اکبر (١٤١٦ق). منطقةالفراغ في التشريع الإسلامي، نشریه رسالة التقریب، شماره ۱۱، صص ۱۱۱-۱٤۱.

حسینی حائری، سیدکاظم. (١٤١٥ق). أساس الحكومة الإسلاميّة. قم: مجمع الفكر الإسلامي.

حسینی، سیدعلی (۲۰۱۷ م). نظریة منطقةالفراغ عند الشهید الصدر؛ قراءةٌ نقديّةٌ (مترجم: محمد عبدالرزاق) نصوص معاصرة، شماره ۲۹، صص ۱۷۷-۱۹۰.

صدر، سیدمحمدباقر. (١٤٠١ق). الإسلام يقود الحياة. بیروت: دار المعرفة للمطبوعات.

صدر، سیدمحمدباقر. (١٤٠٨ق). اقتصادنا (چاپ بیست و یکم). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

صدر، سیدمحمدباقر. (١٤٠١ق). البنك اللاربوي في الإسلام (چاپ هفتم). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

صدر، سیدمحمدباقر. (۱۳۹۷ق). الفتاوى الواضحة (به همراه مقدمه المرسل والرسول والرسالة). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۸۹). فقه سیاسی (ج۲، چاپ چهارم). تهران: انتشارات امیرکبیر.

مؤمن‌قمی، محمد. (١٤٢٥ق). الولاية الالهيّة أو الحكومة الإسلاميّة (ج۱). قم: مؤسسه نشر اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۷۹). کتاب البیع (ج۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه‌الله.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۸۹). صحیفه امام (ج۲۰، چاپ پنجم). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی﵀.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۲۹ق). اجتهاد و تقلید (مترجم: وهاب دانش‌پژوه). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی﵀.

موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۹). تحریر الوسیله (ج۱، چاپ دوم). قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالعلم.

موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۹). صحیفه امام (ج۲۱، چاپ پنجم). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی﵀.

نصرتی، علی‌اصغر. (۱۳۹٤). بایسته‌های مهندسی فقه سیاسی شیعه، رساله جهت اخذ مدرک دکتری، دانشگاه باقرالعلوم علیه اسلام، دانشکده تاریخ و مطالعات سیاسی.

ورعی، سیدجواد. (۱۳۸۱). حقوق و وظایف شهروندان و دولتمردان. قم: دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری.

هاشمی شاهرودی، سیدمحمود. (۱٤۱۷ق). بحوث في علم الأصول (تحریرات مباحث شهید صدر) (ج٤). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.